

СОЦІОЛОГІЧНА ОСВІТА

СВІТЛАНА БАБЕНКО,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри політичної соціології Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна

Порівняльний соціологічний аналіз посткомуністичних трансформаційних процесів (програма магістерського курсу)

Abstract

The course is developed for graduate students with major in sociology (MA level of education) who are acquainted with history of the sociological study of society and contemporary approaches in sociology. This course is focused on social changes in the contemporary world and transformational processes in post-communist countries in particular. A comparative focus of the course is built in two dimensions. The first one is to point out changes in our society comparatively to the Soviet stage of its development. The second one is to compare transformational processes in European post-Soviet countries with post-communist transformations in other European states. The course is intended to face students with the main problematics of a contemporary discussion and research on the social change theory, as well as with attempts to study the post-communist transformation processes in a comparative perspective.

Еволюція уявлень про природу, сутність та механізми соціальних змін у суспільних системах макрорівня (суспільствах, державах, цивілізаціях) за останнє століття розвитку соціології пройшла кілька етапів і супроводжувалася зміною кількох впливових парадигм, що відбивалося у системах періодизації історії. Представники соціальної науки, які працюють на макрорівні теоретизування, намагалися пояснити соціальні зміни, приймаючи за детермінанту різні виміри соціального життя: тип суспільних відносин (зокрема, відносин у процесі виробництва — К.Маркс або споживання — Т.Веблен); систему культури, що домінує (ідеаціональне, ідеальне й почуттєве у культурі — П.Сорокін, рівень розвитку матеріальної та духовної культури у теоріях модернізації — Д.Белл, О.Тофлер, М.Кастельс) тощо.

Для соціології останнього десятиліття (як вітчизняної, так і західної) характерний аналіз сучасного суспільства у термінології трансформації. Цей курс сфокусований на аналізі сучасного суспільства в межах посткомуністичного простору в зіставленні з основними трендами сучасних соціальних змін у глобальному та локальному вимірах.

Трансформаційні процеси у посткомуністичних суспільствах відбуваються у двох проекціях. По-перше, ці перетворення є невіддільною частиною глобальних процесів, зміни світ-системи (у термінології І.Валлерстайна), глобалізації ринків, інформаційних потоків та соціокультурного простору. Зростання плюралізму та мультикультуралізму, з одного боку, та гомогенізації й тотальності глобальних ризиків і моделей відповіді на них, з іншого боку, характерні для сучасних соціальних змін у будь-якому суспільстві. По-друге, процеси пострадянської трансформації є унікальним історичним досвідом перетворення складного феномена радянського суспільства, яке має власну логіку та механізми. Зокрема, його можна аналізувати під кутом зору проблематики *path dependency* (залежності від пройденого шляху) і “вбудовування” нових інститутів, структур та культурних форм у суспільне ціле, ґрунтоване на якісно відмінній системі радянського типу.

У полеміках останніх років більшість вітчизняних та західних соціологів намагаються пояснити трансформаційні процеси у пострадянських країнах з чотирьох методологічних позицій: модернізаційної, формаційної, транзитивної та власне “трансформаційної” (або динамічної).

Для адекватного опису та пояснення характеру, спрямованості і механізмів розвитку трансформаційних процесів у пострадянських суспільствах необхідні відповідна концептуальна основа та поняттєвий апарат, побудований на мультипарадигмальних і міждисциплінарних засадах сучасної соціальної науки й порівняльному аналізі змін, які відбуваються у різних типах посткомуністичних країн.

Розроблення методології і наукової мови, які забезпечували б аналітичне й теоретичне обґрунтування процесів трансформації та єдине методологічне підґрунтя комплексних емпіричних досліджень перетворень у посткомуністичних країнах, передбачає осмислення спадщини світової соціології соціальних змін, досліджень динаміки соціальних нерівностей, структур та інститутів, а також створення аналітичних конструктів для описання та пояснення унікальності трансформаційних процесів у посткомуністичному просторі та їхню специфіку на тлі загальноцивілізаційних змін.

“Транзитивну” термінологію найчастіше використовують представники соціальних наук (передусім політології) для схоплення процесів соціальних змін, які відбуваються після 1989 року у посткомуністичних країнах, насамперед держав Центральної та Східної Європи. У соціології соціальних змін у цих країнах (П.Штомпка, Е.Мокжицький, Е.Внук-Липиньський, В.Адамський, А.Ріхард, Х.Доманьський (Польща), Ю.Мусіл, П.Махонін (Чехія), Н.Генов (Болгарія), З.Шпедер, Р.Роберт, П.Тамаш (Угорщина), П.Шульце, В.Цаф (Німеччина — колишня НДР) на початку 1990-х років було поширеним припущення, що у “перехідному суспільстві” провідну роль відіграють політичні чинники. Як писав П.Шульце, “процеси суспільних та економічних перетворень ініціюються і втілюються “згори”. Це... передбачає певну самостійну роль політичного начала стосовно економічних процесів і їхніх носіїв у суспільстві”¹.

---

¹ Шульце П. Массовое сознание и политические институты в переходный период // Трансформационные процессы в России и их отражение в массовом сознании. — М., 1996. — С. 12.

Однак політичне начало, яке дає перший поштовх перетворенням, вступає у складні відносини з “вивільненим” суспільством та іншими суб’єктами й механізмами соціально-економічних змін, і в подальшому аналізі розглядати політичні сили суспільства як головні й чи не єдині чинники трансформаційних процесів стає проблематичним. З огляду на це досвід дослідження перетворень у всіх, окрім пострадянських, суспільствах колишнього радянського табору, які переживають перехід від авторитарних режимів до демократій європейського гатунку, лише невеликою мірою можна застосовувати до дослідження трансформаційних процесів у країнах колишнього СРСР, адже в разі трансформації суспільств та створення держав на руїнах СРСР необхідно було не тільки подолати політичну спадщину комуністичної системи, а й розбудувати та впровадити поряд із політичними принципово нові економічні, правові та національно-державні основи кожного суспільства, що трансформується.

На початку 2000-х років чимало авторів почали обґрунтовувати “кінець парадигми транзиту” чи, принаймні, її обмеженість у застосуванні до аналізу соціальних змін у країнах Центральної та Східної Європи, зокрема стосовно країн колишнього СРСР¹. Виходячи з окреслених відмінностей трансформаційних процесів доцільно використовувати термін “пострадянські” суспільства на позначення країн колишнього СРСР і термін “посткомуністичні” суспільства, коли маємо на увазі ширший простір трансформаційних процесів, включно з країнами Центральної та Східної Європи. У країнах колишнього СРСР сформувався й досить успішно функціонував упродовж не менш як половини сторіччя радянський тип соціальної системи в усіх її вимірах (від економіки до ідеології, від соціальної структури до менталітету, від соціальних відносин до життєвих стратегій, від управлінської системи до домінування певного типу особистості тощо). Це істотно відрізняє країни колишнього СРСР від решти країн колишнього радянського табору, де комуністична партія й комуністичний режим у сукупності з певними елементами планової економічної системи утвердилися на порівняно невеликий час, і саме цей політичний аспект був для них найсуттєвішим наслідком радянського гегемонізму, який вони мали перебороти. Натомість пострадянські країни опинилися у стані системної трансформації всіх головних суспільних інститутів, соціально-групової структури, національного державотворення (nation state building), культурних форм та ідеологем тощо.

Істотний внесок у розуміння сутності та механізмів трансформації вносять теорія трансформаційної структури Т.Заславської, концепція залежного пострадянського розвитку Д.Старка і Л.Брюста, теорія соціокультурної травми П.Штомпки, теорія хаотичного капіталізму Д.Лейна, діяльнісно-структурна парадигма класоутворення О.Куценко. Ці концепції окреслюють поле соціологічного дослідження трансформаційних процесів у посткомуністичному просторі, визначаючи базові компоненти теоретичного й емпіричного аналізу. Серед таких базових компонентів одним із центральних є поняття соціального механізму трансформації, тієї рушійної сили, що визначає “інтерфейс” агентів і структур (М.Арчер), а також поняття соціокультурного потенціалу, що є джерелом функціонування соціального механізму трансформації. Для відповіді на питання, яким чином змінюється суспільство, необхідно виокремити ті складові, що визначають динаміку, спрямованість і зміст соціальних змін.

---

¹ Carothers T. The End of the Transition Paradigm // Journal of Democracy. — 2002. — Vol. 13. — № 1. — P. 5–21; Мюллер К., Пикель А. Смена парадигм посткоммунистической трансформации // Социологические исследования. — 2002. — № 9. — С. 67–82; Уайт С. Еще раз о посткоммунистической транзиции // Социологические исследования. — 2003. — № 11. — С. 60–66.

На вивчення окремих компонентів цієї системи спрямовані розрізнені емпіричні та теоретичні дослідження, проте тільки комплексний аналіз взаємозв'язків між ними вможливує системне пояснення сутності, механізмів та наслідків трансформаційного процесу в пострадянських країнах.

У пострадянській соціології триває теоретична дискусія про можливість та необхідність створення загальної теорії трансформаційних процесів; ці питання дискутуються в Російській Федерації на щорічному симпозиумі “Куди іде Росія?” (1994–2004), в Україні на конференціях “Харківські соціологічні читання” (1996–2007), “Проблеми розвитку соціологічної теорії” (2001–2004). Автори, які працюють над тематикою пострадянських трансформацій, останніми роками дедалі частіше обґрунтовують ідею про те, що фаза первинної трансформації, активних соціальних змін завершилася або близька до завершення, натомість розпочався процес інституціоналізації, структурування та більш сталого функціонування суспільства. Але, попри масштабність спеціальних соціологічних досліджень з окремих проблем трансформаційного процесу та теоретичних узагальнень отриманих результатів, цілісної концепції, яка б системно пояснювала трансформацію пострадянського суспільства, досі не створено.

На окреслених вище підставах і побудовано навчальний курс “Порівняльний соціологічний аналіз посткомуністичних трансформаційних процесів”, розрахований на студентів-соціологів п'ятого року навчання (спеціалісти й магістри), які вже ознайомлені з історією соціологічної думки, сучасними соціологічними теоріями, методологією та методикою фундаментальних порівняльних соціологічних досліджень. Стрижем цього курсу є аналіз соціальних змін сучасного пострадянського суспільства у порівнянні з радянським суспільством та у зіставленні з основними трендами сучасних трансформаційних процесів у решті посткомуністичних країн як у глобальному, так і в локальному вимірі.

КУРС ЛЕКЦІЙ

1. Вступ: Феномен пострадянського суспільства: піднесення та розпад Радянського Союзу і їхні наслідки для сучасних суспільств

Причини, рушійні сили, основні структурні елементи розвитку та стагнації радянського суспільства у 70–80-ті роки ХХ сторіччя; державний соціалізм та запізнювана модернізація. Феномен перебудови: витоки та наслідки реформування радянського суспільства. Причини колапсу та розпаду СРСР: хронологія подій і варіанти пояснень. Феномен *homo sovieticus*: зміни та спадкоємність. Український варіант пострадянських перетворень: від денационалізації до проекту національного державотворення; регіональні особливості та піднесення західноукраїнської інтелектуальної еліти. Пострадянське суспільство між традицією й модерністю: передумови проблеми трансформації.

Дискусія “Соціальні зміни вічні? Ніщо ніколи не змінюється?” (за статтею І.Валерстайна). Яким чином можна застосувати аргументацію І.Валерстайна до пояснення парадоксів пострадянського суспільства?

Література

1. Ахизер А.С. Общее и особенное в динамике российского общества // Куда идет Россия? Общее и особенное в современном развитии / Под ред. Т.И.Заславской. — М., 1997. — С.31–36.

2. *Валлерстайн И.* Социальное изменение вечно? Ничто никогда не меняется? // Социологические исследования. — 1997. — №1. — С. 8–22.

3. *Волков В.В.* Советская цивилизация как повседневная практика: возможности и пределы трансформации // Куда идет Россия? Общее и особенное в современном развитии / Под ред. Т.И.Заславской. — М., 1997. — С. 323–333.

4. *Заславская Т.И.* Феномен советской системы // Современное российское общество: социальный механизм трансформации. — М., 2004. — С. 33–55, 327–343.

5. *Левада Ю.А.* Проблема “человека советского” // Левада Ю.А. От мнений к пониманию. Социологические очерки 1993–2000. — М., 2000. — С. 391–548.

6. *Лейн Д.* Подъем и упадок государственного социализма. Индустриальное общество и социалистическое государство. — К., 2006. — С. 51–71, 146–155, 174–213.

Модуль I. Соціологія соціальних змін

2. Історія дослідження соціальних змін

Постановка проблеми соціальних змін у соціально-філософській та соціологічній думці. Концептуалізація поняття про соціальні зміни, соціальну усталеність та соціальний порядок. Еволюція ідеї прогресу. Концепція еволюції у зіставленні з концепцією революції як форми соціальних змін. Поняття революції.

Зпитання до теми

- ✓ Як розуміли соціальні зміни за часів античності? Ідеї Платона та Аристотеля про усталеність, порядок та зміни, регрес і прогрес.
- ✓ Перевідкриття прогресу за доби Просвітництва та в Новий час.
- ✓ Класичне соціологічне бачення соціальних змін (О.Конт, Г.Спенсер, П.Сорокін, Т.Парсонс).
- ✓ Зіставлення ідеї еволюції та революції у розумінні соціальних змін у ХІХ столітті. Які автори розвивали ці ідеї?

Література

1. *Парсонс Т.* Функциональная теория изменения // Американская социологическая мысль : Тексты / Под ред. В.И.Добренькова. — М., 1996. — С. 478–493.

2. *Сорокин П.* Социокультурная динамика // Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992. — С. 425–105.

3. *Шанин Т.* Идея прогресса // Неформальное общество. Россия и мир / Под ред. Т.Шанина. — М., 1999. — С. 525–531.

4. *Штомпка П.* Социология социальных изменений. — М., 1996. — С. 19–31, 45–56, 231–240.

5. *Boudon R.* Theories of Social Change. — S.l., 1986.

6. *Genov N.* Conceptualizing social dynamic // Вісник Харківського національного університету ім.В.М.Каразіна. — 2002. — № 543. — С. 23–36.

7. *Goldstone J.A.* Toward a Fourth Generation of Revolutionary Theory // Annual Review of Political Sciences. — 2001. — № 4. — P. 139–187.

3. Основні теоретичні підходи до дослідження соціальних змін.

Типи сучасних трансформацій

Теорії лінійного розвитку суспільства (девелопменталізм, теорії розвитку). Ф.Тьоніс, Е.Дюркгайм (від традиційного суспільства до сучасного). Формаційний підхід (К.Маркс). Теорія модернізації. Теорії індустріального — постіндустріально-

го — інформаційного суспільства (Д.Бел, О.Тофлер, М.Кастельс). Циклічні теорії історичного розвитку (А.Тойнбі, О.Шпенглер, Н.Данилевський, П.Сорокін). Системна модель розвитку (Т.Парсонс, Н.Луман). Модернізація та наздоганяльний розвиток: визначення концепцій. Концепція “рецидивуючої модернізації” Н.Наумова. Теорія сталого розвитку. Вестернізація та модернізація, роль цивілізаційних чинників.

Запитання до теми

- ✓ Порівняйте, як концептуалізуються соціальні зміни у межах формаційного підходу та системної моделі суспільної динаміки. До яких наслідків спричиняються соціальні зміни за логікою цих моделей?
- ✓ Яким чином концепція рецидивуючої модернізації може пояснювати соціальні зміни? До яких суспільств найбільш застосовна ця концепція? Як співвідносяться процеси модернізації та вестернізації? Поясніть поняття “множинна модерність” (Ш.Айзенштадт).

Література

1. Белл Д. Социальные рамки информационного общества // Технократическая волна на Западе. — М., 1986. — С. 330–343.
2. Валлерстайн И. Анализ мировых систем: современное системное видение мирового сообщества // Социология на пороге XXI века: новые направления исследований / Под ред. С.И.Григорьева, Ж.Коэнен-Хуттера. — М., 1998. — С. 129–147.
3. Валерстайн И. Демократія, капіталізм і трансформація // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 2. — С. 72–85.
4. Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика. Общество. Культура. — М., 2000. — С. 36–46, 49–80.
5. Кутуев П.В. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм. — К., 2005.
6. Луман Н. Теория общества // Теория общества : Сборник / Пер. с нем., англ. под ред. А.Ф.Филиппова. — М., 1999. — С. 196–235.
7. Мюллер К., Пикель А. Смена парадигм посткоммунистической трансформации // Социологические исследования. — 2002. — № 9. — С. 67–82.
8. Наумова Н.Ф. Рецидивирующая модернизация в России: беда, вина или ресурс человечества? — М., 1999.
9. Тойнби А. Постижение истории. — М., 1991.
10. Тоффлер О. Проблемы власти на пороге XXI века // Свободная Мысль. — 1993. — № 2. — С. 3–21.
11. Шпенглер О. Закат Европы. — М., 1991.
12. Ядов В.А. Макротеории социальных изменений // Ядов В.А. Современная теоретическая социология как концептуальная база исследования российских трансформаций : Курс лекций. — СПб., 2006. — С. 58–67.

4. Сучасна теоретична дискусія про соціальні зміни

Синергетичний підхід до студій соціальних змін. Макропроект соціальних змін. Реформи, самоорганізація — від макропроектів до інститутів, структур, стратегій і практик. Динамічні концепції соціальних змін. Динамічне соціальне поле. Діяльнісно-структурна концепція соціальних змін. Рушійні сили та механізми соціальних змін. У пошуках суб’єкта соціальності. Мезорівень трансформації: програми й актори, повсякденність і раціоналізація. Мікрорівень соціальних змін: структури та структурації. М.Арчер, Е.Гіденс, А.Етціоні, А.Турен, Т.Бернс, П.Штомпка, Т.Заславська, О.Кученко.

Зпитання до теми

- ✓ Порівняйте, як концептуалізуються соціальні зміни у межах синергетичного підходу та динамічної моделі суспільної динаміки. До яких наслідків спричиняються соціальні зміни за логікою цих моделей?
- ✓ “У пошуках суб’єкта соціальності” — які суб’єкти соціальних змін можна виділити на макро-, мезо- та мікрорівні суспільства?
- ✓ Еволюція ідеї раціональності. Автори, тези та антитези.

Література

1. Арчер М. Реализм и морфогенез // Теория общества : Сборник. — М., 1999. — С. 157–195.
2. Бурдые П. Практический смысл / Пер. с фр. под ред. Н.А.Шматко. — М., 2001.
3. Гидденс Э. Теория структуризации как теория действия // История теоретической социологии : В 4-х т. / Под ред. Ю.Н. Давыдова. — СПб., 2004. — С. 634–658.
4. Давыдов Ю.Н. Хабермас Ю., Гидденс Э. // История теоретической социологии : В 4-х т. / Под ред. Ю.Н. Давыдова. — СПб., S.a. — Т. 4. — С. 597–658.
5. Заславская Т.И. Социальный механизм трансформации российского общества // Социологический журнал. — 1995. — № 3. — С. 5–21.
6. Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика. Общество. Культура. — М., 2000. — С. 68–80.
7. Куценко О.Д. Діяльнісна перспектива в розумінні суспільства: спроба діяльнісно-структурного аналізу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 1. — С. 27–41.
8. Куценко О.Д. Социальные изменения и трансформация сквозь призму синергетического подхода // Вісник Харківського національного університету ім. В.М.Каразіна. — 2000. — № 492. — С. 123–130.
9. Штомпка П. Социология социальных изменений. — М., 1996. — С. 268–294.
10. Этциони А. Новое золотое правило. Сообщество и нравственность в демократическом обществе // Новая постиндустриальная волна на Западе : Антология / Под ред. В.Л.Иноземцева. — М., 1999. — С. 309–336.
11. Boudon R. The Search of Prime Mover: the Ontological Bias // Boudon R. Theories of Social Change. — S.l. — P. 121–153.

5. Глобальні тренди соціальної динаміки наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття

Глобалізація та регіоналізація економічних, політичних, культурних нерівностей (глобальні структурні розломи). Індивідуалізація та універсалізація ціннісних структур. Розвиток інфокапіталізму та постфордистської структури зайнятості. “Мінливість структур” (проблеми мобільності та неусталеності). Посилення культурної гегемонії та механізмів її підтримання. “Повстання” еліт / “повстання” громадськості (прагнення контролю над власним життям). Новий середній клас, індивідуалізація та “партикуляризована універсальність” справедливості нових соціальних рухів.

Література

1. Бауман З. Индивидуализированное общество. — М., 2002.
2. Бек У. Собственная жизнь в развязанном мире: индивидуализация, глобализация и политика / Доклад в театре “Эрмитаж”, СПб., 26 сентября 2002 года (см.: <http://www.soc.pu.ru/publications/>).

3. Колодько Г. Глобализация и перспективы развития постсоциалистических стран / Пер. с польск. — Минск, 2002. — С. 28–37.
4. Полянъ К. Великая трансформация. Политические и экономические истоки нашего времени. — СПб., 2002.
5. Посткоммунистические трансформации: векторы, измерения, содержание / Под ред. О.Д.Куценко, С.С.Бабенко. — Харьков, 2004.
6. Уайт С. Еще раз о посткоммунистической транзиции // Социологические исследования. — 2003. — № 11. — С. 60–66.
7. Цанф В. Теория модернизации и различие путей общественного развития // Социологические исследования. — 1998. — № 8. — С. 14–26.
8. Элиас Н. Общество индивидов. — М., 2001. — С. 215–330.
9. Albrow M. The Global Shift and Its Consequences for Sociology // Advances in Sociological Knowledge over Half a Century / Ed. by N.Genov. — Paris, 2000. — P. 25–45.
10. Blokker P. Post-Communist Modernization, Transition Studies, and Diversity in Europe // European Journal of Social Theory. — 2005. — 8(4). — P. 503–525.
11. Clark T. N. Changing Visions about the Post-Industrial Society: An Unannounced Paradigm Shift // Advances in Sociological Knowledge over Half a Century / Ed. by N.Genov. — Paris, 2000. — P. 46–83.
12. Dahrendorf R. Doubts about pluralism // Comparing Modernities. Pluralism versus Homogeneity / Ed. by E.Ben-Rafael, Y.Sternberg. — S.l., 2005. — P. 223–229.
13. Genov N. Conceptualizing social dynamic // Вісник Харківського національного університету ім.В.М.Каразіна. — Харків, 2002. — № 543. — С. 23–36.
14. Genov N. Managing Transformations in Eastern Europe. — Paris; Sofia, 1999.
15. Inglehart R. Globalization and Postmodern Values // The Washington Quarterly. — 2000. — 23:1. — P. 215–228.
16. Inglehart R., Welzel Chr. Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence. — Cambridge, 2005. — Ch. 1, 2.
17. Pluralism and the Multiple Forms of Modernity. An Interview with S.N.Eisenstadt // European Journal of Social Theory. — 2004. — 7(3). — P. 391–404.
18. Schwartz S. H. Beyond Individualism/Collectivism: New Cultural Dimensions of Values // Individualism and Collectivism Theory, Method and Applications / U.Kim, H.C.Triandis, C.Kagitcibasi, S.-C.Choi, G.Yoon. — Newbury Park, 1994. — P. 85–119.

6. Локальні тренди соціальної динаміки посткомуністичних суспільств

Оцінка глибини та якості пострадянських перетворень. Характеристика радянського суспільства (звідки йдемо?). Парадигма суспільних формацій та модернізаційна парадигма трансформації пострадянського простору. Концепція “трансформаційної структури” Т.Заславської. Маркетизація — зміни власності, конкурентоспроможності, структури економіки та ринків, рекомбінантні практики; культурна залежність — аномія, *path-dependency*, “сірі зони” культури; посткомуністичні зміни як соціокультурна травма (П.Штомпка); демократизація та постноменклатурні реверсії (*state capture problem*); посткомуністична несправедливість (масове зубожіння, проблеми суспільства: “*second-hand*” та “*underclass*”); інституційні провали та пастки, “подвійна інституціоналізація” (Є.Головаха, Н.Паніна).

Запитання до теми

- ✓ Порівняйте застосування концепцій суспільних формацій та модернізації до аналізу розвитку радянської соціальної системи. На яких припущеннях вони ґрунтуються та до яких висновків приводить застосування таких логік пояснення занепаду СРСР і подальших соціальних змін?

- ✓ Яким чином застосування концепції *path-dependency* пояснює розвиток пострадянського типу суспільств?
- ✓ Евристичний потенціал концепції *подвійної інституціоналізації* у поясненні феноменів сталості трансформаційного суспільства. Парадокси соціальних змін та реверсійних феноменів посткомунізму.

Література

1. Вишневский А. Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР. — М., 1998. — С. 278–290, 158–184, 185–222.
2. Головаха Є.І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні. — К., 1997. — С. 6–24.
3. Головаха Є., Паніна Н. Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 4. — С. 5–22.
4. Дискін І. Російська модель соціальної трансформації // Pro et Contra. — 1999. — Т. 4 (Лето): Три века отечественных реформ. — <http://pubs.carnegie.ru/p&c/Vol4-1999/3/default.asp?n=01diskin.asp>.
5. Заславская Т.И. Пространство посткоммунистических трансформаций // Россия, которую мы обретаем / Под ред. Т.И.Заславской, З.И.Калугиной. — Новосибирск, 2003. — С. 30–40.
6. Заславская Т.И. Трансформационный процесс в России: социоструктурный аспект // Социальная траектория реформируемой России. Исследования Новосибирской экономико-социологической школы / Под ред. Т.И.Заславской, З.И.Калугиной. — Новосибирск, 1999. — С. 149–167.
7. Заславская Т.И. Методологические проблемы изучения посткоммунистических трансформационных процессов // Методология, теория и практика социологического анализа современного общества : Сборник научных трудов. — Харьков, 1999. — С. 3–9.
8. Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика. Общество. Культура. — М., 2000. — Гл. 8. — С. 435–490.
9. Кива А.В. После социализма: некоторые закономерности переходного периода // Общественные науки и современность. — 1997. — № 2. — С. 24–35.
10. Коржов Г.О. Олігархія як модель обмеженої модернізації // Український соціум: соціологія, економіка, політика. — 2007. — № 1(18). — С. 104–114.
11. Кутуєв П. Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм. — К., 2005.
12. Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? — К., 2001. — С. 14–74.
13. Моніторинг соціальних змін в українському суспільстві // Структурні виміри сучасного суспільства : Навчальний посібник / За ред. С.Макеєва. — К., 2006. — С. 162–189.
14. Наумова Н.Ф. Рецидивирующая модернизация в России как форма развития цивилизации // Социологический журнал. — 1996. — № 3–4. — С. 5–28.
15. Социальные трансформации в России: теории, практики, сравнительный анализ / Под ред. В.А.Ядова. — М., 2005.
16. Степаненко В. Суспільна трансформація в соціокультурній моделі інтерпретації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 4. — С.89–109.
17. Суспільна трансформація: концептуалізація, тенденції, досвід / За ред. В.Танчера. — К., 2004. — С. 5–48.
18. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття / За ред. М.О.Шульги. — К., 1999.

19. Штомпка П. Социальное изменение как травма (статья первая) // Социологические исследования. — 2001. — № 1. — С. 6–16.

20. Штомпка П. Культурная травма в посткоммунистическом обществе (статья вторая) // Социологические исследования. — 2001. — № 2. — С. 3–12.

21. Ядов В.А. Теоретико-концептуальные объяснения “посткоммунистических” трансформаций // Ядов В.А. Современная теоретическая социология как концептуальная база исследования российских трансформаций : Курс лекций. — СПб., 2006. — Лекция 7. — С. 68–78.

Модуль II. Соціологічна теорія в пошуку методологічних засад дослідження сучасних трансформаційних процесів у пострадянських суспільствах

7. Основні поняття, що описують сутність трансформаційних процесів

Евристичний, описовий і пояснювальний потенціал понять “зміни”, “реформи”, “революція”, “транзит”, “перехід”, “трансформація” у дослідженні сучасних процесів пострадянського суспільства. Поняття “модернізація”, “архаїзація”, “постмодернізація”, їх внесок у розуміння сучасних процесів і ситуацій у трансформаційному суспільстві.

Затитання до теми

- ✓ Аргументуйте (на прикладі будь-якої країни пострадянського простору), яким чином поняття “реформи” можна застосувати до аналізу процесів 1985–1989 років? 1989–1991 років? 1992–1996 років?
- ✓ Які події, на Ваш погляд, стали маркерами визначення саме цих періодів?
- ✓ Які альтернативні поняття доречно застосовувати для опису соціальних змін цих періодів?

Література

1. Бабенко С.С. Трансформирующееся общество как тип общественного устройства Украины и России // Методология, теория и практика социологического анализа современного общества. — Харьков, 1999. — С. 20–25.

2. Бек У. Собственная жизнь в развязанном мире: индивидуализация, глобализация и политика : Доклад в театре “Эрмитаж”, СПб., 26 сентября 2002 года. — <http://www.soc.ru/publications/>.

3. Вишневикий А. Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР. — М., 1998.

4. Гельман В.Я. “Transition” по-русски: концепции переходного периода // Общественные науки и современность. — 1997. — № 2. — С. 64–81.

5. Гидденс Э. Последствия модернити // Новая постиндустриальная волна на Западе : Антология / Под ред. В.Л.Иноземцева. — М., 1999. — С. 101–123.

6. Заславская Т.И. Трансформационные процессы как предмет социологического мониторинга // Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения. — 1993. — № 2. — С. 3–8.

7. Заславская Т.И. Посткоммунистические преобразования в свете классических теорий развития // Заславская Т.И. Современное российское общество: социальный механизм трансформации. — М., 2004. — Гл. 4. — С. 73–95.

8. Инглегарт Р. Модернизация и постмодернизация // Новая постиндустриальная волна на Западе : Антология / Под ред. В.Л.Иноземцева. — М., 1999. — С. 261–291.

9. *Капустин Б.Г.* Конец “транзитологии”? О теоретическом осмыслении первого посткоммунистического десятилетия // Политические исследования. — 2001. — № 4. — С. 6–26.

10. *Кутуев П.В.* Концепції розвитку та модернізації в соціологічному дискурсі: еволюція дослідницьких програм. — К., 2005.

11. *Мартынов А.В.* Системная трансформация и реалии постсоциалистического мира. — М., 2004.

12. *Станицкис Я.* Посткоммунизм — явление тайны // Социологические исследования. — 2002. — № 1. — С. 17–28.

13. *Ядов В.А.* Россия как трансформирующееся общество: резюме многолетней дискуссии социологов // Куда идет Россия? Власть, общество, личность. — М., 2000. — С. 383–391.

8. Глобалізація та локальні впливи: концепції соціальних змін у пострадянському просторі

Сучасні теорії глобалізації: від капіталістичної модернізації до глобальної культури. Глобальне та локальне у вимірі соціального часу і простору. Суспільство ризиків і глобальна світ-система. “Світ потоків” і “світ місць” — глобальні та локальні тренди. “Глобалізація”, “локалізація” й “глокалізація” — спроби пояснення місця глобальних процесів у пострадянському просторі.

Запитання до теми

- ✓ Аргументуйте, як поняття “глокалізація” може бути застосоване до пояснення соціальних змін у стилях споживання і способах життя та комунікації сучасної пострадянської людини?
- ✓ Поясніть поняття “макдоналдизація” у застосуванні його до опису феноменів пострадянської економіки та культури.
- ✓ О.Н.Яницький описує Росію як суспільство загального ризику [15]. Чи можна на підставі його логіки назвати Україну суспільством загального ризику? Чому? Аргументуйте.

Література

1. *Бек У.* Общество риска. На пути к другому модерну. — М., 2000.
2. *Бек У.* Что такое глобализация? Ошибки глобализма — ответы на глобализацию. — М., 2001.
3. *Валлерстайн И.* Россия и капиталистическая мировая экономика, 1500–2000 // Свободная мысль. — 1996. — № 5. — С. 30–42.
4. *Вишневский А.* Кризис локализма и национальный ответ // Вишневский А. Серп и рубль. Консервативная модернизация в СССР. — М., 1998. — С. 306–318.
5. *Вишневский А.Г.* Россия во всемирном контексте // Мир России. — 1999. — № 1–2. — С. 79–134.
6. *Гидденс Э.* Постмодерн // Философия истории : Антология / Под ред. Ю.А.Кимелева. — М., 1995. — С. 340–347.
7. *Гидденс Э.* Последствия модернити // Новая постиндустриальная волна на Западе : Антология / Под ред. В.Л.Иноземцева. — М., 1999. — С. 101–122.
8. *Глобалізація: сучасні теорії, ідеологія і практика* // Структурні виміри сучасного суспільства : Навчальний посібник / За ред. С.Макеєва. — К., 2006. — С. 7–43.
9. *Инглегарт Р.* Модернизация и постмодернизация // Новая постиндустриальная волна на Западе : Антология / Под ред. В.Л.Иноземцева. — М., 1999. — С. 261–291.

10. *Кастельс М.* Могущество самобытности // Новая постиндустриальная волна на Западе : Антология / Под ред. В.Л.Иноземцева. — М., 1999.
11. *Кастельс М.* Информационная эпоха. Экономика. Общество. Культура. — М., 2000. — Гл. 2. — С. 105–117.
12. *Бергер П.* Культурная динамика глобализации // Многоликая глобализация / Под ред. П.Бергера, С.Хантингтона. — М., 2004. — С. 8–26.
13. *Покровский Н.Е.* Глобализация: реальные процессы и их теоретические конструкторы // www.sociolog.nm.ru/materialy.html#f2.
14. *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка // Новая постиндустриальная волна на Западе : Антология / Под ред. В.Л.Иноземцева. — М., 1999.
15. *Шапин Т.* Умом Россию понимать надо. Тезис о трехъединстве России // Куда идет Россия? Кризис институциональных систем: Век. Десятилетие. Год. — М., 1999. — С. 3–11.
16. *Яницкий О.Н.* Россия как общество всеобщего риска // Куда идет Россия? Кризис институциональных систем: Век. Десятилетие. Год. — М., 1999. — С. 127–135.
17. *Robertson R.* Globalization. — L., 1992.
18. *Waters M.* Globalization. — L.; N.Y., 1998.

9. Дослідження динаміки зміни соціальних інститутів

Поняття соціального інституту в сучасній соціології: інституціоналізм і неоінституціоналізм. Інституціональна структура суспільства. Зміни та консерватизм соціальних інститутів. Поняття інституціональних матриць (С.Кірдіна). Сучасні процеси динаміки соціальних інститутів (економіка, політика, освіта, право, релігія, армія; неформальні інститути та їх вплив на напрями і форми трансформаційних процесів).

Запитання до теми / Темі доповідей

- ✓ Чи можна розглядати соціальні інститути як джерело соціальних змін? Як на це запитання відповідають концепції традиційного інституціоналізму та неоінституціоналізму? Розгляньте це питання на прикладі будь-якого інституту чи інститутів.
- ✓ Як концепція інституціональних матриць С.Кірдіної [6] можна співвіднести із концепцією “подвійної інституціоналізації” Є.Головахи та Н.Паніної [7] у контексті питання усталеності пострадянського суспільства?
- ✓ Проаналізуйте соціальні ефекти інституціональних змін (згідно з О.Кущенко [див.: 2]). Яким чином, на Ваш погляд, ці ефекти впливають на усталеність чи динаміку суспільного порядку пострадянського суспільства? Аргументуйте.

Література

1. *Бессонова О.Э.* Институциональная теория хозяйственного развития России // Социальная траектория реформируемой России: исследования Новосибирской экономико-социологической школы / Под ред. Т.И.Заславской, З.С.Калугиной. — Новосибирск, 1999. — С. 245–273.
2. *Головаха Є., Паніна Н.* Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 4. — С. 5–22.
3. *Кирдина С.Г.* Институциональные матрицы и развитие России. — Новосибирск, 2001.

4. Куда идет Россия? Кризис институциональных систем: Век. Десятилетие. Год. — М., 1999.

5. Куценко О.Д. Расколотое общество? Социальные эффекты институциональных изменений // Куда идет Россия? Власть, общество, личность. — М., 2000. — С. 271–279.

6. Неформальная экономика. Россия и мир / Под ред. Т.Шанина. — М., 1999.

7. Флигстайн Н. Поля, власть и социальный талант. Критический анализ теории нового институционализма // Западная экономическая социология: Хрестоматия современной классики / Под ред. В.В.Радаева. — М., 2004. — С. 119–156.

10. Соціальна структура у фокусі дослідження соціальних змін

Поняття соціальної структури у дослідженнях сучасних суспільств. Соціальна структура і стратифікація. Соціальна структура і групова динаміка. Динаміка соціальної нерівності у пострадянському трансформаційному суспільстві. Механізми обмеження соціальних нерівностей: перерозподіл, включення, інституціональні та дискурсивні згладження. Зміна систем соціальних нерівностей у пострадянському суспільстві у зіставленні з радянським: дискурс свободи, залежності, *path-dependency*, справедливості.

Затитання до теми / Теми доповідей

- ✓ Дилема ролі соціальної структури у концептуалізації соціальних змін: від “несучої конструкції” суспільства до “мінливості структур” (С.Макеєв).
- ✓ Яким чином змінюються механізми обмеження соціальних нерівностей у пострадянському суспільстві порівняно з радянським?
- ✓ Які зміни соціально-групової структури сучасного українського суспільства порівняно з радянським є найсуттєвішими? Чи можна застосовувати концепцію *path-dependency* в аналізі зміни соціально-групової структури? Аргументуйте, ілюструючи даними соціологічних досліджень.

Література

1. Заславская Т.И. О роли социальной структуры в трансформации российского общества // Куда идет Россия? Власть, общество, личность. — М., 2000. — С. 222–235.

2. Изменение социально-классовой структуры общества в условиях его трансформации / Под ред. Е.А.Якубы. — Харьков, 1997.

3. Кларк С. Классовая структура России в переходный период. — <http://socnet.narod.ru/Rubez/10-11/clark.htm>.

4. Макеєв С.А. Процессы социальной структуризации в современной Украине // Поліс. — 1998. — № 3. — С. 49–60.

5. Макеєв С.А., Прибыткова И.М., Симончук Е.В. и др. Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности. — К., 1999.

6. Ярошенко С.С., Оберемко О.А. Изменения в структурах социальных неравенств // Социальные трансформации в России: теории, практики, сравнительный анализ / Под ред. В.А.Ядова. — М., 2005. — С. 75–112.

7. Шкартан О.В. Реальные группы в социальной структуре современной России // Куда идет Россия? Власть, общество, личность. — М., 2000. — С. 253–265.

11. Трансформаційні процеси в динаміці громадської думки

Визначення та дослідження громадської думки в сучасній соціології. Підходи до студій громадської думки та оперування отриманими даними. Моніторинги громадської думки: проблеми, можливості та границі вивчення реальних соціальних процесів. Громадська думка про соціальні зміни, реформи і перетворення постра-

дяньського суспільства та зміна громадської думки. Дані моніторингів і соціологічних досліджень: тенденції зміни громадської думки за часів пострадянських перетворень. Порівняльний аналіз трендів, зафіксованих ВЦДГД (Левада-центром) та моніторингом ІС НАН України.

Запитання до теми / Теми доповідей

- ✓ Які тенденції соціальних змін найбільш чітко відбиваються у громадській думці?
- ✓ Яку динаміку ставлення громадян Росії та України до реформ було зафіксовано впродовж 1990–2000-х років? (За матеріалами ВЦДГД (Левада-центру) та моніторингу ІС НАН України.)
- ✓ Вимірювання громадської думки щодо справедливості, нерівностей, соціального почуття і протестного потенціалу: можливості та обмеження висновків щодо соціальної дії.

Література

1. Головаха Є. Моніторинг соціальних змін в українському суспільстві // Структурні виміри сучасного суспільства : Навчальний посібник / За ред. С.Макеєва. — К., 2006. — С. 162–189.
2. Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссия. — М., 2003–2007.
3. Левада Ю.А. От мнений к пониманию. Социологические очерки 1993–2000. — М., 2000. — С. 9–69, 158–202, 216–249, 305–390.
4. Левада Ю.А. 1989–1998: десятилетие вынужденных поворотов // Куда идет Россия? Кризис институциональных систем: Век. Десятилетие. Год. — М., 1999. — С. 113–127.
5. Панина Н. Українське суспільство 1994–2006: соціологічний моніторинг. — К., 2006.
6. Полторак В.А. Социология общественного мнения. — К., 2000.
7. Тихонова Н. Трансформационные процессы в сознании россиян: аксиологический аспект // Трансформационные процессы в России и их отражение в массовом сознании. — М., 1996. — С. 45–61.
8. Трансформационные процессы в России и их отражение в массовом сознании. — М., 1996.
9. Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения: Вестник ВЦИОМ. — М., 1991–2003.

МАГІСТЕРСЬКИЙ ДИСПУТ

“Пояснювальний потенціал теорій пострадянських трансформацій” (завдання)

1. Виберіть одну з теорій, яка, на Ваш погляд, найбільш аргументовано пояснює пострадянські трансформаційні процеси (наприклад, теорія модернізації, глобалізації, світ-системного аналізу Валерстайна, теорія суспільно-економічних формацій, теорія транзиту, динамічна (структурно-діяльнісна) теорія).
2. Викладіть основні положення обраної Вами теорії стосовно концептуалізації соціальних змін.
3. Які феномени пострадянських трансформаційних процесів ця теорія пояснює найбільш адекватно? Аргументуйте.
4. Які феномени пострадянських трансформаційних процесів не можна пояснити на підставі цієї теорії? Аргументуйте.

- Зробіть висновки щодо пояснювального потенціалу та обмежень вибраної Вами теорії щодо опису, аналізу та пояснення соціальних змін у пострадянському просторі.

Модуль III. Порівняльний аналіз соціальних змін у посткомуністичних країнах

Робота з опрацювання тематики третього модуля побудована за принципом обговорення доповідей студентів, підготовлених за матеріалами порівняльного аналізу одного з феноменів сучасного суспільства, який зазнає змін у перебігу посткомуністичних трансформацій, в Україні та в одній із пострадянських та посткомуністичних країн. Нижче наведено приклади тем доповідей та перелік рекомендованої літератури до них, який, утім, не є вичерпним. Кожний студент має підготувати доповідь до однієї з тем третього модуля та зробити презентацію на заняттях (обсяг роботи має становити 3–5 сторінок (до 1500 слів) із посиланнями на не менш як 5 джерел).

12. Україна та Росія у вимірі трансформаційних процесів: соціальні сили, структури, інститути. Основні тенденції змін

На відміну від 1990-х років, аналізуючи трансформаційні процеси в Росії та Україні, багато хто з дослідників описували соціальний порядок, процеси *path-dependency*, зміни у ціннісних структурах, системах стратифікації, соціальних інститутах майже не розрізняючи ці країни, часто ставлячи “і” або “кому” між ними. Хоча, проводячи соціологічні дослідження, ці країни не було заведено порівнювати, бо їх вважали надто схожими за історичною долею радянського минулого і типом суспільної системи, останнім часом дедалі більше дослідників починають говорити про “розбіжність векторів” трансформацій у посткомуністичних країнах, особливо ці тенденції уявилися після подій “помаранчевої революції” 2004 року, подальших перетворень 2005–2007 років в Україні, з одного боку, та стабілізації політичного режиму В.Путіна й увиразнення останніми роками тенденції до централізації у Росії, з іншого боку. Отже, слід розглянути кілька проєкцій соціальних змін в Україні та Росії: 1) вимір соціальної структури, зміни соціально-групового складу суспільств; 2) вимір інституціональних змін; 3) вимір громадської думки в її динаміці та ціннісний вимір соціальних змін у цих пострадянських суспільствах.

Темі доповідей

- ✓ Порівняльний аналіз динаміки соціально-групової структури України та Росії в 1990–2000-х роках.
- ✓ Порівняльний аналіз мобільності соціально-класових груп ... (вказати, яких) в Україні та Росії за часів пострадянських трансформацій 1990–2000-х років.
- ✓ Порівняльний аналіз трансформації інституціональної структури України та Росії впродовж 1990–2000-х років.
- ✓ Порівняльний аналіз трансформації інституту ... (вказати інститут) в Україні та Росії за часів пострадянських трансформацій 1990–2000-х років.
- ✓ Порівняльний аналіз динаміки громадської думки щодо ... (вказати феномен) в Україні та Росії за часів пострадянських трансформацій 1990–2000-х років.
- ✓ Порівняльний аналіз зміни цінностей ... (вказати, яких) в Україні та Росії за часів пострадянських трансформацій 1990–2000-х років.

Література

Соціоструктурні зміни

1. *Беляева Л.А.* Новое в социальной дифференциации общества в постсоветской России // Куда пришла Россия?.. Итоги социетальной трансформации / Под ред. Т.И.Заславской. — М., 2003. — С. 120–126.
2. *Голенкова З.Т.* Социально-структурные преобразования в Российском обществе // Социокультурные трансформации второй половины XX века в странах Центральной и Восточной Европы / Под ред. Н.В.Коровицына. — М., 2002. — С. 88–106.
3. *Головаха Є., Паніна Н.* Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до “помаранчевої революції” // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2006. — № 3. — С. 32–51.
4. *Заславская Т.И.* Современное российское общество: социальный механизм трансформации. — М., 2004. — Гл. 13. — С. 285–306.
5. *Классовое общество. Теория и эмпирические реалии* / Под ред. С.А.Макеева, О.Д. Куценко. — К., 2003.
6. *Куценко О.* Україна у трансформаційних процесах: Quo vadis? // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — № 1. — С. 18–32.
7. Структурні виміри сучасного суспільства: Навчальний посібник / За ред. С.Макеєва. — К., 2006.
8. *Хмелько В.* Макросоціальні зміни в українському суспільстві за роки незалежності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 1. — С. 5–23.
9. *Штайнер Х.* Формирование социальных структур в современной России // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. — 2001. — № 6 (56). — С. 30–47.
10. *Шульга М.О.* Уявлення населення про соціальну структуру українського суспільства // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Теоретичні зміни соціальної структури українського суспільства : Наукові доповіді та повідомлення II Всеукраїнської соціологічної конференції / За ред. М.О.Шульги. — К., 2002. — С. 55–66.

Інституціональна трансформація

1. *Головаха Є., Паніна Н.* Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 4. — С. 5–22.
2. *Вишневский Б.Л.* Ключевые признаки российского политического режима // Пути России: двадцать лет перемен / Под ред. Т.Е.Ворожейкиной. — М., 2005. — С. 190–196.
3. *Гудков Л.Д., Дубин Б.В.* Разложение институтов и позднесоветской культуры // Куда пришла Россия?.. Итоги социетальной трансформации / Под ред. Т.И.Заславской. — М., 2003. — С. 174–186.
4. *Заславская Т.И.* Современное российское общество: социальный механизм трансформации. — М., 2004. — Гл. 6. — С. 111–138.
5. *Кирдина С.Г.* Институциональные матрицы и развитие России. — Новосибирск, 2001.
6. *Куценко О.Д.* Демократизация по “лезвию бритвы” (трансформация политического режима на примере постсоветской Украины) // Пути России: двадцать лет перемен / Под ред. Т.Е.Ворожейкиной. — М., 2005. — С. 180–189.
7. *Шабанова М.А.* Массовые адаптационные стратегии и перспективы институциональных трансформаций // Мир России. — 2001. — № 3. — С. 78–104.
8. *Ядов В.А.* Трансформация российских социальных институтов // Социальные трансформации в России: теории, практики, сравнительный анализ / Под ред. В.А.Ядова. — М., 2005. — С. 45–74.

Динаміка громадської думки

1. Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссия. — М., 2003–2007.
2. Голов А.А. Перемены в жизни россиян: 2000–2002. — <http://www.vciom-a.ru/press/2003012100.html>.
3. Головаха Є. Моніторинг соціальних змін в українському суспільстві // Структурні виміри сучасного суспільства : Навчальний посібник / За ред. С.Макеєва. — К., 2006. — С. 162–189.
4. Левада Ю.А. От мнений к пониманию. Социологические очерки 1993–2000. — М., 2000. — С. 203–391.
5. Мониторинг перемен: основные тенденции // Мониторинг общественного мнения ВЦИОМ. — 2000. — № 1. — С. 3–58.
6. Панина Н. Українське суспільство 1994–2006: соціологічний моніторинг. — К., 2006.
7. Рудницкая Т.Н. Трансформация социокультурного пространства в Украине // Проблемы развития социологической теории. Трансформация социальных институтов та інституціональної структури суспільства. — К., 2003. — С. 216–220.
8. Старикова Е.Н. Сдвиги в ценностных ориентациях россиян // Социальные трансформации в России: теории, практики, сравнительный анализ / Под ред. В.А.Ядова. — М., 2005. — С. 300–323.
9. Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения. Вестник ВЦИОМ. — М., 1991–2003.
10. Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців) / За ред. В.М.Ворони, М.О.Шульги. — К., 2001.

13. Україна та Польща у вимірі трансформаційних процесів: соціальні сили, структури, інститути. Основні тенденції змін

У компаративному вимірі з-поміж посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи Польща найчастіше вважається найближчою до України країною. Територіально близькість, спільне пограниччя, порівняно велика кількість населення та загалом невисокий рівень життя (за критеріями ЄС), а також спільна належність цих країн до посткомуністичного простору уможлиблює порівняння їх за кількома підставами. Іноді навіть ідеться про те, що Україна йде польським шляхом трансформацій, зокрема у напрямі євроінтеграції, але із запізненням у 15–20 років. Щоб підтвердити чи спростувати ці положення, слід розглянути кілька проєкцій соціальних змін в Україні та Польщі: 1) вимір соціальної структури, зміни соціально-групового складу суспільств, а також вимір громадської активності; 2) вимір інституціональних змін; 3) вимір громадської думки в її динаміці (зокрема ставлення населення до євроінтеграції), а також ціннісний вимір соціальних змін у цих посткомуністичних суспільствах.

Темі доповідей

- ✓ Порівняльний аналіз динаміки соціально-групової структури України та Польщі у 1990–2000-х роках.
- ✓ Порівняльний аналіз мобільності соціально-класових груп ... (вказати, яких) в Україні та Польщі за часів посткомуністичних трансформацій 1990–2000-х років.
- ✓ Порівняльний аналіз трансформації інституціональної структури України та Польщі за часів посткомуністичної трансформації 1990–2000-х років.

- ✓ Порівняльний аналіз трансформації інституту ... (*вказати інститут*) в Україні та Польщі за часів посткомуністичних трансформацій 1990–2000-х років.
- ✓ Порівняльний аналіз динаміки громадської думки щодо ... (*вказати феномен*) в Україні та Польщі за часів посткомуністичних трансформацій 1990–2000-х років.
- ✓ Порівняльний аналіз зміни цінностей ... (*вказати, яких*) в Україні та Польщі за часів посткомуністичної трансформації 1990–2000-х років.
- ✓ Порівняльний аналіз ставлення до вступу до Європейського Союзу в Україні та в Польщі.

Література

1. *Бекешкина И.Э.* Украина — в транзите или в “серой зоне”? // Посткоммунистические трансформации: векторы, измерения, содержание / Под ред. О.Д.Куценко, С.С.Бабенко. — Харьков, 2004. — С. 354–375.
2. *Грищенко А.А.* Институциональная архитектура и социальная динамика в посткоммунистическом обществе // Посткоммунистические трансформации: векторы, измерения, содержание / Под ред. О.Куценко, С.Бабенко. — Харьков, 2004. — С. 132–150.
3. *Доманський Х.* Появление в Польше меритократии // Социологические исследования. — № 6. — 2002. — http://socis.isras.ru/SocIsArticles/2002_06/Doman'sky.doc.
4. *Кон М., Хмелько В., Заборовський В., Паніотто В. та ін.* Соціальна структура і особистість за умов радикальних соціальних змін: порівняльний аналіз Польщі й України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 1–2. — С. 121–137; № 3. — С. 56–74.
5. *Кон М., Хмелько В., Заборовський В., Паніотто В. та ін.* Структурна локалізація та особистість в період трансформації в Польщі та Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 4. — С. 10–38.
6. *Львошкіна Л.С.* Социальная структура польского общества в контексте процесса трансформации // Социокультурные трансформации второй половины XX века в странах Центральной и Восточной Европы / Под ред. Н.В.Коровицына. — М., 2002. — С. 148–157.
7. *Паньков В., Гочаж Б.* Консенсусная демократия и политический рынок в Польше // Посткоммунистические трансформации: векторы, измерения, содержание / Под ред. О.Д.Куценко, С.С.Бабенко. — Харьков, 2004. — С. 328–353.
8. *Ричард А., Внук-Липинський Э.* Источники политической стабильности и нестабильности в Польше // Социологические исследования. — 2002. — № 6. — http://socis.isras.ru/SocIsArticles/2002_06/Richard,Vnuk-Lipin'sky.doc.
9. *Zagorski K.* Support for Government, Evaluation of Current Situation and Legitimacy of Democratic Transformation: Polish public Opinion 1989–2000 // Transformative Path in Central and Eastern Europe / Ed. by R.Markowski, E.Wnuk-Lipinski. — Warsaw, 2001. — P. 185–206.
10. *Rychard A.* Old and New Institutions of Public Life // Societal Conflict and Systemic Change. The Case of Poland 1980–1992 / Ed. by W.Adamski. — Warsaw, 1993. — P. 211–224.

14. Порівняльні дослідження соціальних змін: суспільства Центральної і Східної Європи та Україна

У масштабі порівняльних досліджень суспільств Центральної та Східної Європи, скажімо, із західними та північними країнами Євросоюзу або країнами Латинської Америки в першій групі виявляється багато спільних історичних і соціокультурних рис, структур та інститутів, що уможливує виокремлення їх як певного типу країн, а саме посткомуністичних. На виявлення, поряд зі спільним, певних

відмінностей у соціальних змінах суспільств Центральної та Східної Європи і спрямоване це заняття.

Темати доповідей

- ✓ Порівняльний аналіз динаміки соціальних феноменів ... (вказати, яких) в Україні та Білорусі за часів посткомуністичної трансформації 1990–2000-х років. Чи можна стверджувати, що вектори соціальних змін в Україні та Білорусі розбіжні? Аргументуйте, оперуючи даними моніторингу громадської думки, особливості їхньої динаміки змін стратифікаційної структури та інституціональних змін.
- ✓ Порівняльний аналіз динаміки соціальних феноменів ... (вказати, яких) в Україні та країнах Прибалтики за часів посткомуністичної трансформації 1990–2000-х років. Чи можна стверджувати, що вектори соціальних змін в Україні та країнах Прибалтики розбіжні? Аргументуйте, оперуючи даними моніторингу громадської думки, особливості динаміки змін стратифікаційної структури та інституціональних змін.
- ✓ Пострадянські та посткомуністичні трансформаційні процеси: сутність розрізнення концепцій на прикладі порівняльного аналізу динаміки соціальних феноменів ... (вказати, яких) в Україні та Чехії за часів соціальних, політичних, економічних і культурних перетворень 1990–2000-х років.
- ✓ Пострадянські та посткомуністичні трансформаційні процеси: сутність розрізнення концепцій на підставі порівняльного аналізу динаміки соціальних феноменів ... (вказати, яких) в Україні та Угорщині за часів соціальних, політичних, економічних і культурних перетворень 1990–2000-х років.
- ✓ Пострадянські та посткомуністичні трансформаційні процеси: сутність розрізнення концепцій на прикладі порівняльного аналізу динаміки соціальних феноменів ... (вказати, яких) в Україні та Болгарії за часів соціальних, політичних, економічних і культурних перетворень 1990–2000-х років.

Література

1. Балік С., Пішея П. Переход к демократии — чешский опыт. — Брно, 2006.
2. Белоруссия и Россия: общества и государства. — М., 1997.
3. Желицки Б. Модернизация и социально-политические перемены в венгерском обществе второй половины XX века // Социокультурные трансформации второй половины XX века в странах Центральной и Восточной Европы / Под ред. Н.В.Коровицына. — М., 2002. — С. 133–147.
4. Зегберс К. Трансформації в Росії та Східній Європі: неінституціональна інтерпретація // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 5. — С. 21–40.
5. Зудинов Ю. Форсированные преобразования социального облика Болгарии // Социокультурные трансформации второй половины XX века в странах Центральной и Восточной Европы / Под ред. Н.В.Коровицыной. — М., 2002. — С. 141–147.
6. Иоффе Г. Будущее Белоруссии: оптимистический взгляд // Pro et Contra. — 2007. — Март–апрель. — С. 94–104.
7. Коровицына Н.В. Восточноевропейский путь развития в лицах: “простой” человек и человек “образованный” // Социологические исследования. — 2003. — № 10. — С. 120–128.
8. Коровицына Н.В. С Россией и без нее. Восточноевропейский путь развития. — М., 2003.
9. Куценко О.Д. Фазы и пути системных трансформаций: подоби́я и различия в бывших странах государственного социализма // Посткоммунистические трансформации:

векторы, измерения, содержание / Под ред. О.Д.Куценко, С.С.Бабенко. — Харьков, 2004. — С. 11–82.

10. *Лейн Д.* Подъем и упадок государственного социализма. Индустриальное общество и социалистическое государство. — К., 2006. — С. 73–85, 101–111.

11. *Махонин П.* Социальная трансформация и модернизация в средней Европе // Социокультурные трансформации второй половины XX века в странах Центральной и Восточной Европы / Под ред. Н.В.Коровицыной. — М., 2002. — С. 19–27.

12. *Махонин П., Кухарж П., Мюллер К. и др.* Трансформация и модернизация чешского общества // Социологические исследования. — 2002. — № 7. — С. 32–47.

13. *Мурашко Г., Носкова А.* Восточная Европа на рубеже 40–50-х годов XX века. Взгляд историка через 10 лет после краха коммунистических режимов // Социокультурные трансформации второй половины XX века в странах Центральной и Восточной Европы / Под ред. Н.В.Коровицыной. — М., 2002. — С. 28–35.

14. *Погоріла Н.* Довіра населення до політичних та публічних інституцій у порівняльному контексті (Україна, Польща, Росія, Угорщина) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 3. — С. 144–156.

15. *Сердахеїн И.* Положение культуры Венгрии. — http://alternativy.ru/magazine/htm/98_2/vi.htm.

16. Страны Балтии и Россия: общества и государства. — М., 2002.

17. *Тамаш П.* О чем свидетельствует сравнительный анализ посткоммунистических трансформаций // Социальные трансформации в России: теории, практики, сравнительный анализ / Под ред. В.А.Ядова. — М., 2005. — С. 528–561.

18. *Толкачева А.* Европейский выбор Молдавии // Pro et Contra. — 2006. — Сентябрь–декабрь. — С. 53–64.

19. *Тучек М.* Изменения социальной структуры и социальные проблемы трансформации Чехии и Словакии // Посткоммунистические трансформации: векторы, измерения, содержание / Под ред. О.Д.Куценко, С.С.Бабенко. — Харьков, 2004. — С. 183–204.

20. *Тучек М.* Трансформации социальной структуры чешского и словацкого общества в последние полвека // Социокультурные трансформации второй половины XX века в странах Центральной и Восточной Европы / Под ред. Н.В.Коровицыной. — М., 2002. — С. 107–132.

21. *Фурман Д.Е.* Дивергенция политических систем на постсоветском пространстве // Пути России: двадцать лет перемен / Под ред. Т.Е.Ворожейкиной. — М., 2005. — С. 168–180.

22. *Фурман Д.* Общее и особенное в политическом развитии постсоветских государств // Пути российского посткоммунизма: Очерки / Под ред. М.Липман, А.Рябова. — М., 2007. — С. 237–272.

23. *Цапф В., Хабих Р., Бульман Т., Делей Я.* Германия: трансформация через объединение // Социологические исследования. — 2002. — № 5. — С. 19–36.

24. *Шпедер Ж., Элекеш Ж., Гарча И., Роберт П.* Очерк трансформации в Венгрии // Социологические исследования. — 2002. — № 5. — С. 37–59.

25. *Genov N.* Managing Transformations in Eastern Europe. — Sofia, 2006.

26. *Kovach I., Kucerova E.* The Project Class in Central Europe: The Czech and Hungarian Cases (2006) // Sociologia Ruralis. — 2006. — Vol. 46. — № 1. — P. 7–11.

27. *Negoita M.* The Social Bases of Development: Hungary and Romania in Comparative Perspective // Socio-Economic Review. — 2006. — Vol. 4. — P. 209–238.

28. Social Sciences in Southeastern Europe / Ed. by N.Genov, U.Becker. — P.; Bonn, 2001.

15. Порівняльні дослідження соціальних змін у Китаї, Кубі, суспільствах Латинської Америки

Траєкторії розвитку таких країн колишнього соціалістичного табору, як СРСР, Китай, Куба та деякі країни Латинської Америки, після 1989 року були зумовлені насамперед вибором з боку політичних еліт певних шляхів трансформації. Деякі дослідники вважають, що подібностей у дореформеному стані між, скажімо, Китаєм та СРСР було значно більше, ніж відмінностей (Я.Бергер). Як можна підтвердити або спростувати ці положення? Яким шляхом відбуваються трансформаційні процеси у цих країнах? Які соціальні механізми тут працюють? Які впливи глобального виміру та локальної соціокультурної специфіки зумовлюють темпи та напрями соціальних змін у цих країнах? Чи можна їх зіставити із посткомуністичними трансформаціями у суспільствах Центральної та Східної Європи?

Темати доповідей

- ✓ Соціальні зміни в сучасному Китаї. Чи можна їх порівнювати із посткомуністичними трансформаціями у Росії та суспільствах Центральної і Східної Європи? Аргументуйте на прикладі певних інститутів, структур тощо.
- ✓ Соціальні зміни в сучасній Латинській Америці (*Куба, Бразилія, Аргентина, Чилі тощо*). Чи можна їх порівнювати із посткомуністичними трансформаціями у Китаї, Росії, суспільствах Центральної та Східної Європи? Аргументуйте на прикладі певних інститутів, структур тощо.

Література

1. Бергер Я.М. Реформы в Советском Союзе и Китае // Пути России: двадцать лет перемен. — М., 2005. — С. 66–82.
2. Лейн Д. Подъем и упадок государственного социализма. Индустриальное общество и социалистическое государство. — К., 2006. — С. 86–100, 112–117.
3. Евстигнеев Р.Н. Российская экономическая реформа на фоне опыта стран Центральной и Восточной Европы и Китая // Куда идет Россия? Общее и особенное в современном развитии / Под ред. Т.И.Заславской. — М., 1997. — С. 180–187.
4. Ворожейкина Т.Е. Демократия и экономическая реформа: опыт сравнительного анализа России и Латинской Америки // Куда идет Россия? Общее и особенное в современном развитии / Под ред. Т.И.Заславской. — М., 1997. — С. 95–105.
5. Михеев В. Китайская головоломка // Pro et Contra. — 2005. — Ноябрь–декабрь. — С. 6–17.
6. Вулф М. Почему Китай развивается так медленно? // Pro et Contra. — 2005. — Ноябрь–декабрь. — С. 40–43.
7. Тренш Д. Россия между Китаем и Америкой // Pro et Contra. — 2005. — Ноябрь–декабрь. — С. 43–53.
8. Эриксон Д.П., Минсон А. Куба и Китай // Pro et Contra. — 2007. — Март–апрель. — С. 79–83.
9. Красильщиков В. Мировой опыт и украинские реалии. — <http://www.gmc.org.ua/actions/krasil/>.
10. Давыдов В.М. Ветер перемен в Латинской Америке // Россия в глобальной политике. — 2006. — № 6 (ноябрь–декабрь). — <http://www.globalaffairs.ru/numbers/23/6677.html>.
11. Дорнбуш Р. Макроэкономическая стабильность и структурные реформы: уроки Латинской Америки // Очерки о мировой экономике: Выдающиеся экономисты мира в Московском Центре Карнеги / Под ред. А.Ослунда, Т. Малевой. — М., 2002. — <http://www.carnegie.ru/ru/pubs/books/volume/66654.htm>.

12. *Kay K.* Asia's and Latin America's Development in Comparative Perspective: Landlords, Realists and Industrializations // ORPAS. — 2001. — № 336. — P. 9–13.
13. *Zhang X., Krug B., Reinmoeller P.* Historical Attitudes and Implications for Path Dependence: FDI Development and Institutional Changes in China: ERIM Report Series // Research and Management. — 2004. — December. — <https://ep.enr.hl/handle/17651842>.
14. *Miranda Parrondo M. de.* The Cuban Economy: Amid Economic Stagnation and Reversal of Reforms. — http://www.focal.ca/pdf/cuba05_e.pdf.
15. *Herrera R.* Where Is The Cuban Economy Heading? — S.l., 2006.
16. *Trescott P.B.* How Keynesian Economics Came to China // Discussion Paper Series № 96. — 1996. — January. — <http://129.3.20.41/eps/mnet/papers/9001/9601001.pdf>.
17. *Aguirre B.E.* Culture of Opposition in Cuba / Texas A&M University, 1998. — <http://www.udel.edu/DRC/Aguirre/publications/ag66.pdf>.
18. *Vilas C.M.* Are There Left Alternatives? A Discussion From Latin America // The Socialist Register. — 1996. — P. 264–285.
19. *Boron A.* State Decay and Democratic Decadence in Latin America // The Socialist Register 1999. — <http://socialistregister.com/files/SR1999Boron.pdf>.